

„Третя республіка“: державний устрій та ідеологія

Валерій Бебик,

доктор політичних наук,
проректор Відкритого міжнародного університету
розвитку людини „Україна”,

Оксана Самойленко,

директор Волинського інституту
ім. В. Липинського,

Наталія Трач,

викладач кафедри глобалістики,
політології та міжнародних комунікацій
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини „Україна”

Про українську політику говорять різне. Одні, начитавшись підручників з політології, вважають, що то наука, до якої ми ще не доросли. Інші тлумачать її як мистецтво, поки що недоступне нам за своєю вишуканою політико-цивілізаційною естетикою [1; 2]. Загалом, філософствування – річ корисна, але недоступна широкому загалу, що прагне конкретних відповідей на актуальні питання сьогодення [3; 8; 9]. Отже, з метою дослідження незаангажованої громадської думки Центр політичних комунікацій університету „Україна” та Всеукраїнська асоціація політичних наук (ВАПН) у березні 2007 року провели опитування громадян України, яке може бути корисним при здійсненні стратегічного, тактичного і технічного політичного аналізу особливостей становлення та розвитку політичної сфери українського суспільства [6; 7; 10].

Методологія дослідження

Методологія проведення опитування полягала у поєднанні переваг пресового (через дослідження думки читацької аудиторії газети „Україна молода”) і безпосереднього опитування громадян (через експертну мережу Всеукраїнської асоціації політичних наук).

Технологія поєднання пресового і польового методів була відпрацьована

нами і довела свою валідність ще під час виборчих кампаній 1991/1994 років [5]. Суть такого комбінованого дослідження полягає в отриманні анкет читачів газети та анкет, отриманих під час безпосереднього опитування громадян інтерв'юерами, з подальшим ремонтом вибірки сукупного респондентського масиву.

Новація полягала в тому, що ремонт вибірки відбувався не лише за традиційними соціально-демографічними (стать, вік, національність, освіта, соціально-професійний статус респондентів) і територіальними (регіон і статус населеного пункту) параметрами. Ми поставили також запитання, за яку політичну партію чи блок наші респонденти голосували на парламентських виборах 2006 року.

Оскільки результати останніх парламентських виборів, так само, як і соціально-демографічні та територіальні характеристики населення усіх областей України, всім добре відомі, то це дозволило нам провести ремонт вибірки додатково - за ідеологічними параметрами, що, безумовно, значно наблизило наш сукупний респондентський масив до структури населення України.

Активність читачів, між іншим, перебільшила всі наші сподівання - ми отримали 1760 анкет, чимало з яких були колективними. Писали сім'ями, виробничими колективами, учнівськими класами тощо.

До речі, найбільше нас вразило те, що 46,5 % надісланих анкет були підписані авторами. Вони не побоялися висловити свою думку публічно, і це можна вважати нашим найвищим демократичним надбанням.

Розуміючи, що „Україна молода” є україномовною газетою і має „електорат” переважно в центральних і західних областях, ми звернулися до членів ВАПН та колег з провідних університетів України з проханням провести безпосередньо на місцях паралельне опитування в усіх областях України. Відтак хочемо висловити нашу велику вдячність викладачам і студентам Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Донецького національного університету ім. Т. Шевченка, Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, Сумського національного аграрного університету, Одеської національної академії зв'язку ім. О. Попова, Національної металургійної академії з Дніпропетровська, Херсонського державного університету, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Дипломатичної академії при МЗС України та Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, які допомогли нам в організації дослідження.

Респондентський масив

Отже, після ремонту вибірки ми мали анкети 2200 респондентів з усіх областей України: 48,4 % – чоловіки і 51,6 % - жінки.

За національністю: 78,4 % - українці, 18,4 % - росіяни, 3,2 % - представники інших національностей.

За соціально-професійним статусом: 10 % - робітники, 3 % - селяни, 11 % - інженерно-технічні працівники, 17 % - представники гуманітарної сфери, 12 % - працівники управлінської сфери, 9 % - працівники сфери бізнесу, 13 % - студенти й учні, 3,5 % - домогосподарки, 17 % - пенсіонери, 3,5 % - державні службовці, військовики тощо.

За віком: до 20 років – 8,2 %, 21 - 30 років – 20,5 %, 31 - 40 років – 13,3 %, 41 - 50 років – 17,1 %, 51 - 60 років – 18,9 %, понад 60 років – 22,1 % опитаних.

Отже, опитуванням були пропорційно охоплені не тільки всі регіони країни, а й практично всі статеві, етнічні, соціально-професійні та вікові групи населення, що дозволяє стверджувати: наше соціологічне дослідження в цілому відповідає вимогам соціологічної науки і в основному адекватне соціально-демографічним показникам населення України, яке лише на перший погляд ніби демонструє пасивність у провідних питаннях державотворення [4].

Про парламент

Не встигли ми ще й закінчити проведення опитування, як грянув грім над парламентом – маємо на увазі підписання президентського указу про позачергові парламентські вибори. В цьому зв'язку, пригадуючи першого президента Російської Федерації Б. Єльцина, що 1993 року розстріляв з танкових гармат російський парламент („Вибори, помімаєш...”), наводимо насамперед результати відповідей наших респондентів на запитання: „Чи повинен Президент як гарант Конституції мати право розпуску парламенту та відставки уряду у випадку порушення ними Основного Закону України та невиконання рішення Конституційного Суду?”

Відповіді: за – 75,0 %; проти – 15,9 %; не визначились – 8,8 %.

До речі, чоловіки (80,9 %) виявилися більшими радикалами, ніж жінки (69,6 %), але в цілому, як можна побачити, і в чоловічому, і в жіночому таборах маємо „конституційну більшість” з цього питання.

А як же в регіональному аспекті?

Від 58,3 % - на сході і до 82,3 % респондентів на заході України вважають, що Президент України повинен мати право розпустити парламент у зазначених випадках. Отже, теза про „розкол України” тут зовсім не спрацьовує.

Що стосується запитання: „Чи підтримуєте ви запровадження двопалатного парламенту (разом не більше 450 осіб), який буде формуватися на таких засадах: 1) Рада регіонів – по 2 сенатори від області, міст Києва і Севастополя; 2) Народна рада – обирається пропорційно до кількості виборців в області?”, то схвалило цю тезу 33,8 % респондентів. Негативно відповіло 46,0 %, а 18,5 % опитаних було важко визначитися з відповіддю.

Отже, суспільство поки що не визначилося, потрібен нам сильний однопалатний парламент чи краще запровадити двопалатний, який

ефективніше представлятиме інтереси регіонів?

Наше запитання було не більшою „провокацією”, ніж „обрізання” нинішнім складом Верховної Ради повноважень Президента України.

Насправді ж недосконалість пропорційної виборчої системи призвела до порушення норм представництва регіонів у списках партій та блоків-переможців. Скажімо, у списках депутатів від Партії регіонів – найбільше жителів Донеччини і значно менше – представників інших областей східної України. А у списках „Нашої України” переважали кияни і жителі західних областей. Незадоволення такою ситуацією проявилось в результатах опитування: за двопалатний парламент висловилося 37,2 % респондентів зі сходу і 36,4 % - з півдня України, водночас лише 32,1 % - з центру та 28,1 % із заходу України.

Отже, напрошується висновок: поки що ідея двопалатного парламенту не оволоділа масами, але на сході (окрім Донецької області) і півдні країни громадяни не дуже задоволені непропорційним розподілом депутатських мандатів у партіях правлячої коаліції.

За кого голосуватимуть на наступних виборах?

Якби парламентські вибори відбулися у березні 2007 року (нагадаємо, що опитування проводилося до указу Президента про позачергові вибори народних депутатів України), то ми мали б такі результати (%):

1.	Партія регіонів	24,8
2.	Блок Юлії Тимошенко	22,9
3.	„Наша Україна”	9,5
4.	Народний рух України	9,0
5.	Комуністична партія України	3,0
6.	Народна партія	1,4
7.	Партія зелених України	1,0
8.	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	0,8
9.	Соціалістична партія України	0,7
10.	„Громада”	0,3

Це правда, але не вся: 6,8 % респондентів назвали кілька десятків інших партій, а 8,4 % опитаних заявили, що проголосують проти всіх учасників виборчих перегонів. І (увага!) 11,2 % написали, що готові проголосувати за (поки що віртуальну) „нову демократичну партію, очолювану незаплямованими політичними лідерами”.

Отже, несподіванки на позачергових виборах, безумовно, будуть.

Причини?

По-перше, після указу Президента про розпуск парламенту

конфігурація політичних сил не могла не змінитися. Не викликає сумніву, що цей указ мав мобілізуючий вплив на основних політичних гравців (і ми це бачили на „різнокольорових” мітингах з обох боків).

По-друге, провал 2006 року формування „помаранчевої” коаліції (яка так і не змогла стати правлячою) сприяв реінкарнації Народного руху України як ідеологічної партії, що на перших етапах державного будівництва мала чіткий імідж консервативної національно-демократичної політичної сили. Але, звичайно, можливі й інші несподіванки.

Як обирати Верховну Раду

Як свого часу говорив перший і останній президент СРСР М. Горбачов, „Нам тут підкидають думку...” Так от, нам і справді постійно „підкидають думку”, що схід і захід України – непримиренні антагоністи. Однак це цілковита неправда „окремих зарубіжних політтехнологів”, зацікавлених у роздмухуванні політичних конфліктів в Україні. Насправді ж міркування „східняків” і „західняків” дуже схожі. Ми наводили вже дані щодо поглядів представників різних регіонів на проблему реалізації повноважень Президента щодо розпуску парламенту. Нагадаємо, що думки більшості на сході і заході України збіглися. Те ж саме й стосовно інших проблем сьогодення.

Запитання: „Яку виборчу систему потрібно використовувати в Україні для виборів народних депутатів?”

Думки представників різних регіонів України (як чоловіків, так і жінок) майже не відрізнялися:

1. За мажоритарну (одномандатну чи багатомандатну) виборчу систему 37,4 %
2. За пропорційну просту виборчу систему (голосування за списками, як у 2006 році) 5,0 %
3. За пропорційну з преференціями (коли голосують за певну партію і водночас за конкретних людей у партійному списку) 39,0 %
4. За мажоритарно-пропорційну (половина депутатів обирається від округів, половина – за партійними списками) 17,2 %

Не можна не помітити, що більшість виборців – 54,6 % – вважає (тією чи іншою мірою), що потрібно повернутися до обрання народних депутатів від територіальних виборчих округів (повністю або частково). Сподіваємося, цей сигнал громадськості буде сприйнятий законодавцями і врахований при підготовці нової редакції виборчих законів.

Який політичний режим нам потрібен?

Схоже на те, що „караул стомився” і прагне „сильної руки”. Принаймні, 54,0 % опитаних для себе вирішили остаточно, що Україні потрібен сильний Президент і обмежений у повноваженнях парламент.

"Третя республіка": державний устрій та ідеологія

Валерій Бебик, Оксана Самойленко, Наталія Трач

У свою чергу, 24,3 % респондентів вказали на необхідність побудови такого політичного режиму, за якого реальна влада має бути у парламенту, а обмежена – у Президента. Ще 6,5 % переконані, що найкращий варіант для нас – конституційна монархія з реальною владою парламенту.

Констатуємо: 30,8 % (майже третина) – прибічники парламентської форми політичного режиму.

Водночас не може не турбувати те, що в умовах нашого безладу і вакууму ефективної державної влади зростає кількість людей, які схильються до ідеї щодо авторитарних (6,0 % - монархія) або тоталітарних (5,2% - диктатура) форм політичного режиму. Прихильників авторитарно-тоталітарних методів управління вже 11,2 %, і якщо ситуація в країні не зміниться на краще, де гарантія, що їх кількість не збільшиться?

Ідеологія державотворення

Попереднє питання дуже пов'язане з базовою ідеологією, яка має лежати в основі національного державного будівництва. Якщо вивести своєрідний рейтинг ідеологій, то отримаємо наступні результати:

1. **Єврорегіоналізм** (формування європейської регіональної держави та громадянського суспільства на цінностях християнської цивілізації) 36,5 %
2. **Соціальна демократія** (еволюційне реформування капіталізму з точки зору забезпечення прав, свобод, соціальної справедливості, перерозподілу світового багатства) 20,7 %
3. **Лібералізм** (забезпечення прав і свобод людини, парламентаризму, вільного підприємництва та обмеження прав держави) 17,6 %
4. **Консерватизм** (збереження чинної влади, традиційних національних, соціальних, релігійних, сімейних цінностей) 9,9 %
5. **Комунізм** (повна заборона приватної власності, диктатура пролетаріату, класова боротьба як рушійна сила прогресу) 4,1 %
6. **Соціалізм** (заборона приватної власності, політичної та духовної опозиції під гаслами скасування експлуатації, „справедливого” розподілу благ і духовних цінностей) 3,8 %
7. **Глобалізм** (всепланетна уніфікація, формування глобальної держави і глобального громадянського суспільства) 2,4 %

Аналізуючи це своєрідне „рейтингове голосування” ідеологічних доктрин, можемо зробити висновок, що в основному українська суспільна свідомість визначилася: будуємо капіталізм (74,8 %) на наступних засадах: а) європейськості та християнських принципів; б) демократії та соціального захисту; в) лібералізму. При цьому кожен десятий (9,9 %) орієнтується на консервативні (національно-демократичні та соціальні) цінності, а кожен дванадцятий (7,9 %) – на комуністичну та соціалістичну (в радянському варіанті) ідеологію державотворення.

Отже, можемо констатувати, що загалом капіталізм „із людським

обличчям” вже не лякає українських громадян. І це створює суспільно-політичні та соціально-психологічні передумови інтеграції України у світову, насамперед – європейську спільноту.

Партії та їх ідеології

Аналіз рейтингів політичних партій і блоків у поєднанні з аналізом рейтингів провідних ідеологій, що прижилися на українському ґрунті, дозволив з’ясувати цікаву закономірність.

Скажімо, у суспільній свідомості до 8 % людей орієнтується на комуністичні та соціалістичні ідеї. А політичні партії, що сповідують ці ідеологічні принципи, на даний момент мають сукупний рейтинг до 4 %.

Отже, напрошується висновок, що решту 4 % на наступних виборах будуть відтягувати інші політичні партії цього спектра, якщо, звичайно, комуністи й соціалісти не активізують передвиборчу діяльність.

Соціал-демократичний електорат (близько 21 %) в цих умовах, очевидно, найбільше перебирає на себе БЮТ, який стає все більш популістським і таким, що прагне здійснювати соціальний контроль за діями держави („вічна опозиція”).

НРУ (9,0 %), напевно, варто було б віднести до політичних сил, що орієнтуються на консервативні, національні та соціальні цінності (близько 10 %). Що ж стосується Партії регіонів (з рейтингом близько 25 %) і „Нашої України” (10 %), які представляють насамперед інтереси великого бізнесу, то неозброєним оком видно, що вони разом орієнтуються переважно на європейські (36 %) та ліберальні цінності (18 %).

Це – на рівні макроаналізу. Зазвичай кожна партійна програма має і ліберальні, і соціальні, і консервативні ідеологічні елементи. Але тенденції проглядаються досить відчутно.

Про недосконалість Конституції „другої республіки”

Після розгляду „українського питання” у Парламентській Асамблеї Ради Європи (квітень, 2007) нам „прозоро” натякнули, що Конституція України системно не збалансована, а так звана політична реформа зразка 2004 року суттєво порушила баланс політичних сил, особливо в частині відносин Президента і уряду.

А хіба ми цього не знали? Знали, але дехто з наших керманічів просто робив вигляд, що нічого не відбувається. Мовляв, якось буде... Ось і дійшло до того, що коаліція ухвалює закон про Кабінет Міністрів України, фактично ігноруючи думку Президента. А наш „працелюбний” і „незаангажований” Конституційний Суд, який за майже рік роботи примудрився не ухвалити жодного рішення, навіть і не приймає до розгляду подання глави держави стосовно цього питання.

А Президент замість того, щоб вчасно прореагувати на розпочаті переходи з фракції до фракції (і це при виборах за партійними списками!),

що, по суті, грубо порушує волевиявлення виборців, все вичікував, що нардепи „якось схаменуться”... Хіба було не зрозуміло, що народний депутат Й. Вінський першим порушив Конституцію, залишивши фракцію СПУ?

А коли й „коаліціонери” побачили, що за це нічого не буде, пішла повінь, яку вдалося тимчасово загатити лише президентським указом про позачергові вибори до Верховної Ради. Сам текст указу, до речі, могли б у Секретаріаті Президента України виписати й краще (хоча б календарні дні полічити як слід).

Як би там не було, зрозуміло, що Конституція 1996 року (з кишеньковим урядом і маріонетковим парламентом), яка була створена для легітимізації авторитарного політичного режиму, не підходить для України демократичної. Не підходить вона й правлячій коаліції та коаліційному уряду.

Конфлікт між Президентом і Прем'єр-міністром роздмухали, „кому вигідно”, і спрямували, „куди треба”. Отже, програв В. Ющенко, програв В. Янукович, програла Україна. Хто виграв?

Пошукайте людей з президентськими і прем'єрськими амбіціями в обох таборах („голубому” і „помаранчевому”).

Яка нам потрібна держава?

„Демократична, правова і соціальна”, – процитуєте ви Конституцію і матимете рацію.

А в якій формі? А це вже як домовляться основні політичні гравці. Головне, щоб не за спиною народу!

Від себе ж нагадаємо тлумачення класичної політичної науки: „Політичний режим є формою існування держави” [2; 9].

У переважній більшості країн світу використовується президентсько-парламентська форма, звичайно ж, демократичного політичного режиму. Розподіл повноважень може бути різним. Але обов'язково має бути баланс політичних повноважень між такими інститутами влади: 1) законодавчою, виконавчою та судовою; 2) президентом, парламентом і урядом; 3) центром, регіонами та місцевим самоврядуванням.

Провідні юристи світу дискутують, а який же має бути той баланс сил: симетричний чи асиметричний? Якщо, скажімо, у правовій державі пріоритет належить законодавчій владі (яка пише закони), то чому вона не має права їх тлумачити (і до чого тут Конституційний Суд?).

А якщо гарантом конституції є президент, то які „конституційні ресурси” він повинен мати, аби утримати інші гілки влади в межах цієї ж Конституції? Оскільки джерелом влади в Україні є народ, то у народу ж ми й запитали про ці речі.

До абрисів Конституції „третьої республіки”

1. **Призначення Прем'єр-міністра.** На думку переважної більшості опитаних, керівника уряду має призначати Президент – 73,2 %. А ось у процедурних питаннях думки розійшлися: 1) за одноосібне призначення Прем'єр-міністра Президентом – 27,5 %; 2) призначення Прем'єр-міністра Президентом за погодженням з парламентом – 35,2 %; 3) призначення Прем'єр-міністра Президентом за поданням парламенту – 10,5 %.

Що ж стосується призначення Прем'єр-міністра парламентом, то прихильників такого варіанту лише 21,0 %: 1) одноосібне призначення Прем'єр-міністра парламентом – 4,0 %; 2) призначення Прем'єр-міністра парламентом за поданням Президента – 8,9 %; 3) призначення Прем'єр-міністра парламентом за згодою Президента – 8,1 %.

Таким чином, найбільше голосів набрала процедура призначення Прем'єр-міністра Президентом за погодженням чи за поданням парламенту – 45,7 %.

2. **Призначення віце-прем'єр-міністрів.** І тут більшість схиляється до того, що віце-прем'єрів має призначати Президент – 62,0 %. І тут же такі самі процедурні розбіжності: 1) одноосібне призначення віце-прем'єрів Президентом – 15,7 %; 2) призначення Президентом за погодженням парламенту – 21,8 %; 3) призначенням Президентом за поданням парламенту – 9,0 %; 4) призначення Президентом за поданням Прем'єр-міністра – 15,5 %.

Водночас за призначення віце-прем'єр-міністрів парламентом загалом висловилося лише 27,0 % респондентів.

Отже, за процедурою, найбільший рейтинг має призначення віце-прем'єр-міністрів України Президентом за поданням чи згодою парламенту або Прем'єр-міністра – 46,3 %.

3. **Призначення міністрів.** Більшість опитаних схиляється віддати ці повноваження Президентові – 56,0 %, а не парламентові (28,7 %) чи урядові (15,3 %).

Процедурно призначення міністрів Президентом, на думку опитаних, повинно мати такий вигляд: 1) одноосібне призначення міністрів Президентом – 12,3 %; 2) призначення Президентом за згодою парламенту – 18,6 %; 3) призначення Президентом за поданням парламенту – 8,2 %; 4) призначення Президентом за поданням Прем'єр-міністра – 16,9 %.

Підсумовуючи, зазначимо, що найбільше респондентів схиляється до ідеї призначення міністрів Президентом за поданням чи погодженням парламенту або Прем'єр-міністра – 43,7 %.

4. **Призначення керівників „силових” міністерств.** Президент, згідно з Конституцією, є головнокомандувачем Збройних Сил України. В цьому зв'язку ми і запитали респондентів, чи підтримують вони призначення Президентом міністра оборони, голови Служби безпеки і міністра внутрішніх справ.

Голоси розподілилися так: так – 71,0 %; ні – 18,9 %; важко визначити –

7,5 %; інші думки – 2,6 %.

5. **Призначення прокурорів.** Оскільки Президент, згідно з Конституцією, є її гарантом, то це й спонукало поцікавитися у респондентів, чи підтримують вони призначення Президентом Генерального прокурора, обласних, міських та районних прокурорів. Результати: так – 62,5 %; ні – 23,3 %; важко визначити – 10,6 %; інші думки – 3,6 %.

6. **Призначення голів державних комітетів.** Тут громадська думка відмовила Президентові і дещо несподівано розділилася так: 1) призначення голів держкомітетів Президентом (одноосібно чи за погодженням або поданням парламенту) – 46,4 %; 2) призначення парламентом (одноосібно чи за погодженням з Президентом або за поданням Прем'єр-міністра) – 29,2 %; 3) призначення урядом (одноосібно чи за погодженням з Президентом або парламентом) – 24,4 %.

Отже, судячи з результатів опитування, громадяни менше знають про роботу держкомітетів та їх функції, що й викликало певні розбіжності в оцінці процедурних особливостей призначення голів держкомітетів, які часто-густо мають не менше значення, ніж міністри.

7. **Призначення заступників міністрів та заступників голів держкомітетів.** Найбільше голосів набрало призначення заступників міністрів та заступників голів держкомітетів Президентом – 40,6 %, потім – урядом – 35,3 % і парламентом – 24,0 %. І найпоказовіша тенденція – призначення за погодженням чи поданням протилежної гілки влади: отже, якщо призначатиме Президент, то лише за згодою парламенту і уряду.

8. **Обрання суддів.** Політизація, низький професіоналізм і заангажованість судів привела до того, що більшість виборців впевнена, що в Україні потрібно обирати всенародним таємним голосуванням суддів Конституційного, Верховного, обласних, міських і районних судів: так – 54,6 %; ні – 25,8 %; важко визначити – 17,6 %; інші думки – 2,0 %. (До речі, в СРСР громадяни суддів таки обирали, і це, як бачимо, не найгірший варіант боротьби з корупцією в судовій сфері).

9. **Обрання регіональної та місцевої влади.** Народ часто-густо буває мудрішим за еліту, яка начебто має нас кудись вести. Чому так говоримо? Маємо підстави. Більшість респондентів заявила, що регіональних та місцевих керівників повинен обирати народ, а не призначати Президент, Прем'єр-міністр чи хтось інший. Отже, за обрання губернаторів висловилося 50,2 %, мерів – 76,0 %, голів районних адміністрацій – 49,4 %, сільських та селищних голів – 77,8 % громадян.

На цій демократичній ноті і закінчимо. А Конституційній комісії (яка обов'язково, на нашу думку, має бути утворена не лише з депутатів і чиновників, а й з професійних політологів, юристів, психологів і соціологів) було б варто взяти до уваги ці настановлення суспільної свідомості, оскільки від того, наскільки вони враховані, чималою мірою залежить не

тільки ефективність політичного менеджменту [1; 9], а й легітимність політичного режиму взагалі.

Література:

1. **Бебик В., Бортніков В., Дегтерьова Л., Кудряченко А.** Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі / За ред. В. Бебика. – К., 2006.
2. **Бебик В.** Політологія для політика і громадянина. – К., 2004.
3. **Бебик В.** Потрібна Конституція Третьої республіки (24.04.2007) // <http://www.hw.net.ua/art.php?id=39149>
4. **Бебик В.** Соціально-психологічні аспекти політичної та економічної активності українства в контексті державотворення та побудови громадянського суспільства // Освіта регіону. – 2006. – № 1. – С. 50 - 54.
5. **Бебик В.** „Анти-Я” і криза офіційної соціології в Україні // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – № 7 - 8. – С. 226 - 233.
6. **Боришполец К. П.** Методы политических исследований: Учебное пособие для студентов вузов. – М., 2005.
7. **Кальниш Ю. Г.** Політична аналітика в державному управлінні. – К., 2006.
8. Потрібна нова Конституція (матеріали експертного семінару „Що таке сильний Президент і чи потрібен він державі?”) // Віче. – 2006. – № 11 -12. – С. 27.
9. Розвиток політичної системи та системи державного управління // Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році. Експертна доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2007. — С. 79 - 100.
10. Теорія і практика політичного аналізу / За заг. ред. О. Валевського, В. Ребкала. – К., 2003.